


Громадська організація «КЕТЕР»  
Музей культури єврейського народу  
та історії Голокосту  
«МУЗЕЙ МИХАЙЛА МАРМЕРА»



МУЗЕЙНИЙ ПРОСТІР:  
ЗБЕРЕЖЕННЯ  
ТА ПРЕЗЕНТАЦІЯ  
ПРЕДМЕТІВ ЮДАЇКИ

Матеріали  
Всеукраїнського науково-практичного семінару

**Чирва Юрій,**

кандидат історичних наук,  
доцент кафедри всесвітньої історії  
ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет»  
(Кривий Ріг)

## **Доля євреїв Катеринославщини та Херсонщини в період національно-визвольних змагань українського народу (1917–1921 рр.)**

Період 1917–1921 рр. в історії України переповнений героїкою, мужністю та звитягою тих, хто в майбутньому бачив свою батьківщину не тільки суверенною, але й заможною і щасливою. Разом з тим, це був час соціальних потрясінь, які не можуть не супроводжуватися насиллям, пролиттям крові, численними жертвами. Все це повною мірою стосується українського єврейства, третьої за чисельністю етнічної спільноти країни. В художній, науково-популярній, публіцистичній та почасти науковій літературі євреї України зображуються як покірنا пасивна маса, яка згадується лише в контексті організації різноманітними політичними силами того часу єврейських погромів. При цьому останні довгий час пов'язувалися виключно з часом перебування при владі Директорії УНР. Терміни «Петлюра» й «антисемітизм» (принаймні в радянській історіографії) на декілька десятиріч стали нерозривними один від іншого. Так, автори багатотомної «Історії Української РСР», характеризуючи національну політику Директорії УНР, зазначали, що петлюрівцями були «влаштовані численні криваві єврейські погроми у багатьох містах» [11, с. 337]. Щоправда, через декілька рядків, беручи до уваги притаманну марксистському баченню історії соціальну складову, вони підкреслювали: «В той же час єврейські буржуазні націоналісти тісно співробітничали з українськими буржуазними націоналістами на ґрунті ненависті до Радянської влади. Вони підтримували Директорію і активно співробітничали з нею» [11, с. 337].

Ми ставимо собі за мету довести на прикладі подій, які відбувалися на Катеринославщині й Херсонщині, що попри перманентні зміни політичного ландшафту в роки революції і громадянської війни та гучні й декларативні заяви лідерів правлячих в Україні режимів про національну рівність, єврейство реально виступало об'єктом переслідувань та кривавих репресій.

Географічними рамками дослідження є територія Катеринославської та Херсонської губерній, тобто землі, з якими безпосередньо пов'язана історія сучасного Криворіжжя.

В зазначених губерніях існували міста, де євреї склали значний відсоток населення. Так, у 1917 р. особи єврейського походження склали 35,3% населення Катеринослава, тоді як українці – 30,1%, а росіяни – лише 17,3%. Більш того, у політичному плані українство міста виявляло відверту пасивність. Наприклад, коли у серпні 1917 р. в Катеринославі відбулися вибори до міської Думи, то з 113 її членів було обрано лише 9 українців. Решту являли собою росіяни та євреї [13, с. 40].

Є сенс наголосити, що уродженцями міста були такі відомі в майбутньому радянські діячі, як С. Гопнер, О. Ярославський, Г. Чудновський.

В Олександрівську за станом на 1897 р. із загальної чисельності населення в 18 849 чол., було 5 248 євреїв. Майже аналогічною була ситуація в Херсоні, де єврейство в той час складало 29% населення міста.

На рубежі XIX-XX ст. відбулася повна інтеграція криворізького єврейства в соціально-економічне та громадське життя містечка. Євреї Кривого Рогу працювали на підприємствах гірничовидобувної, металургійної, харчової галузей промисловості. Особливо велика роль їм належала в організації регіональної торгівлі [14, с. 18]. В цілому ж, за даними «Єврейської енциклопедії» з населення містечка в 14 937 чол. У 1897 р. євреїв нараховувалося 2 672 чол. [10, с. 856].

Не слід також забувати про існування на півдні України численних єврейських землеробських колоній. Перші з них виникли саме на Катеринославщині й Херсонщині: Бобровий Кут, Ізраїлівка, Сейдемінуха, Ігулець, Кам'янка, Нагартав, Єфенгар. Годі говорити, що євреї-колоністи повною мірою відчували на собі поневіряння українського селянства: малоземелля, необхідність поєднувати зайняття землеробством з іншими видами діяльності, відсутність коштів.

За таких умов звістку про повалення в Росії самодержавства й прихід до влади Тимчасового уряду єврейство краю зустріло з неприхованим ентузіазмом і сподіваннями на покращення своєї долі. Лютнева революція 1917 р. ліквідувала межу осілості, скасувала всі заборони, відсоткові норми і стани. Значно посилилася політична активність єврейських мас. Так, Катеринославська організація Поалей Ціон нараховувала навесні того року більше 100 чол. Існували в місті й осередки інших єврейських політичних партій, зокрема партії соціалістів-сіоністів. Бунд в Катеринославі нараховував більш як 800 чол. [2].

Весна і літо 1917 р. були позначені небувалим раніше вибухом єврейської суспільно-політичної та культурної активності. Були проведені партійні наради і конференції, розпочалася підготовка до Всеросійського єврейського з'їзду. В умовах скасування цензури і контролю з'явилися десятки нових товариств та об'єднань. В цей час в середовищі єврейства набула поширення ідея національно-культурної автономії та національного представництва в органах державної влади та місцевого самоуправління.

Віра в спроможність революційних перетворень здолати міжнаціональні протиріччя була тоді майже незаперечною. С. Гольдельман з цього приводу писав: «Не може бути ніякого сумніву, що та, у початкову добу ще дуже нечисленна, провідна верства української суспільності, яка очолювала український рух, визнавала всю можливу користь для українських прагнень від порозуміння з таким співником як жидівство України. У перспективі такої співпраці особливе значення мала кількість жидів у містах, в яких самі українці були безсилі. Як керівні українські політики, так і поодинокі жидівські діячі, зокрема сіоністичного і робітничо-сіоністичного таборів, дивилися на таке порозуміння як на перший крок до об'єднання цих двох головних чинників революції – українського села і жидівського міста, яких згода і бойова співпраця вирішили б її остаточну долю» [7, с. 21].

Як засвідчить подальший розвиток подій, міркування автора виявилися більш, ніж наївними. Хоча, ще у квітні 1917 р. представники єврейських організацій приймали участь в роботі Всеукраїнського національного конгресу, де Голова Ради об'єднаних єврейських організацій Г. Биховський завершив свій виступ словами вдячності лідеру українського національного руху М. Грушевському і всьому українському народу. Після перевиборів до Центральної Ради єврейські партії отримали 50 місць з 822 в її складі. В Раді засідали представники Бунду, Поалей Ціон, Демократичного Єврейського Об'єднання та сіоністи. 5 місць з 55 мали євреї в складі Малої Ради, як виконавчого органу Центральної Ради. У жовтні 1917 р. Перша конференція об'єднаної єврейської соціал-робітничої партії прийняла резолюцію, в якій підтримала українську демократію в її прагненні до автономії України.

В свою чергу, Центральна Рада прийняла постанову щодо створення Секретаріату національних справ, що включав трьох віце-секретарів з російських, єврейських і польських справ. Віце-секретарем з єврейських справ був обраний М. Зільберфарб. Пізніше його замінив В. Лацький. Крім того, посаду Генерального контролера в складі українського уряду займав член Бунду М. Рафес. В. Винниченко у «Відродженні нації» писав, що євреї України «прийняли в свою свідомість ідею української державності, як факт, як щось природне й неминуче, вклали її в свій світогляд, пристосували до неї свої власні прагнення й цілком свідомо рішуче послідовно uznали себе громадянами Української Держави» [6, с. 287].

9-11 травня 1917 р. в Києві відбулася обласна нарада представників єврейських громад і культурно-просвітницьких закладів Київської, Волинської, Чернігівської, Полтавської і Херсонської губерній, на якій було запропоновано скликати Всеросійську єврейську конференцію для опрацювання програми Всеросійського єврейського з'їзду. В роботі вказаної конференції, що відбулася у липні 1917 р. у Петрограді, приймали участь делегати Одеси, Катеринослава, Харкова,

Києва, Бердичева, Єлисаветграда, Кременчука. За їхньої участю було прийнято рішення скликати єврейський з'їзд у грудні 1917 р., однак через захоплення влади більшовиками він так і не відбувся.

Між тим, влітку 1917 р. на Правобережній Україні вже визрівали тривожні події. Останні були пов'язані з невдалим наступом військ Південно-Західного фронту і масовим дезертирством солдатів російської армії в тил. І. Чериковер з цього приводу зазначав: «Дорогою солдати громлять маєтки і містечка. Розгром винних заводів і складів приймає масовий характер. Стихія бунту і природного протесту часом переростає в п'яні погроми. Згодом солдати стали грабувати, гвалтувати та вбивати, при цьому постраждало головним чином єврейське населення» [21, с. 50]. Він же підкреслював: «Для ексцесів 1917 р. звичайним приводом були наступні мотиви: «євреї приховують товари», вони «винуваті у дорожнечі», що «у них все є» [21, с. 62]. На щастя, хвиля єврейських погромів того часу не докотилася до Херсонщини і Катеринославщини, оскільки зазначені губернії перебували далеко від прифронтової зони.

У другій половині 1917 р. зниження рівня життя, яке було викликане війною та руйнацією економіки, призвело до нового сплеску юдофобії в Україні. Зокрема, в Херсонській і Катеринославській губерніях посилилася антисемітська пропаганда. В ряді місць антисемітизм набув агресивних форм. Так, в Єлисаветграді натовп перекопав єврейське кладовище, намагаючись знати там нібито приховані продукти харчування. В Олександрівську відбулися пограбування єврейських крамниць.

З метою недопущення погромів в ряді міст і містечок утворювалися загони єврейської самооборони. Зокрема, такий загін у серпні 1917 р. виник в Катеринославі. 10-15 жовтня у Києві під головуванням І. Трумпельдорфа пройшла конференція представників союзів євреїв-воїнів, яка виробила план створення Всеросійської єврейської самооборони. Однак більшість єврейських партій не схвалило цієї ідеї, вважаючи, що його реалізація лише посилить погромні настрої. Більш того, Генеральний секретар з єврейських справ рекомендував євреям вступати до лав так званого Вільного козацтва, яке вже через кілька місяців саме стане активним організатором єврейських погромів.

У другій половині жовтня 1917 р. Центральна Рада, що вступила у конфлікт з Тимчасовим урядом з приводу виборів до Всеукраїнських установчих зборів, утворила крайовий комітет захисту революції, до складу якого, зокрема, увійшли представники українських і єврейських соціалістичних партій. Надвечір 26 жовтня 1917 р., одразу після захоплення влади більшовиками в Петрограді, з ініціативи російських есерів та меншовиків, а також Бунду Мала рада засудила більшовицький переворот. Симптоматично, що резолюцію про його невизнання сформулював

представник Фарейніке (Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії) М. Литваков.

Навіть далекий від єврейської національної ідеї ЦК Бунду 7 листопада 1917 р. таким чином визначив поточний момент: «За умов, що склалися, більшовикам вдалося стати на деякий час біля керма правління і, як слід було очікувати, з першої ж хвилини себе позначила повна безпорадність існуючої влади, яка самим своїм виникненням ізолювала себе від решти революційної демократії і яка змушена діяти, спираючись на утиски демократичних свобод і безмежний терор» [4, с. 1103].

В цілому можна погодитися з Г. Аронсоном, який констатував: «Відгуки єврейської періодики по свіжих слідах жовтневого перевороту свідчать, що ставлення до більшовиків і до захоплення ними влади було по суті глибоко негативним у всіх єврейських угрупованнях» [1, с. 17].

Мабуть останньої спробою після жовтня 1917 р. повернути Росію на шлях демократії мирним шляхом стало скликання на початку січня 1918 р. Всеросійських Установчих зборів. В ході виборів до них в ряді губерній були складені єврейські національні списки. Саме так сталося в Херсонській губернії, внаслідок чого делегатами зборів були обрані В. Тьомкін, О. Грузенберг, Д. Львович [12, с. 18]. На жаль, події 6 січня 1918 р. в Петрограді розвіяли останні сподівання на можливість уникнення в Росії громадянської війни.

На той час радянські війська вже перебували на території УНР і вели воєнні дії проти розпорошених збройних формувань Центральної Ради. Наступ більшовиків не супроводжувався єврейськими погромами, як це буде пізніше, хоча антисемітизм був явно поширеним явищем серед червоноармійців. На перший погляд, це сприймається як парадокс, адже значна частина більшовицької верхівки складалася саме з євреїв (Л. Троцький, Г. Зинов'єв, Л. Каменєв, Я. Свердлов, Ю. Стеклов, С. Урицький, О. Шліхтер, Ю. Ларін). Але в даному випадку домінували зовсім інші чинники. По-перше, в Петрограді чудово знали про підтримку діяльності Центральної Ради єврейськими національними партіями в Україні. По-друге, українське єврейство, яке переважно проживало в містах й займалося дрібною торгівлею, ремісництвом, промислами, іноді – лихварством, сприймалося червоноармійцями як буржуазія, проти якої, власне кажучи, і належить вести боротьбу пролетарським масам. На думку О. Будницького, слід враховувати й ту обставину, що в складі Червоної армії серед рядових солдатів євреї складали незначний відсоток [3, с. 243].

Як відомо, перша доба радянської влади в Україні виявилася нетривалою. Вже 18 лютого 1918 р., відповідно до умов підписаного Берестейського миру, в українські землі вступили австро-німецькі війська. Червоноармійці змушені були відступати. Той же О. Будницький, аналізуючи перебіг подій того часу в республіці, вказує: «Перші «повномасштабні» погроми громадянської війни, що розгорталася, були здійснені частинами Червоної армії в період їхнього відступу з України під натиском німецьких військ» [3, с. 119]. Зокрема, у березні 1918 р. в Катеринославі

загін «анархістів-максималістів» разом з червоногвардійцями напав на дружини самооборони єврейських соціалістичних партій і Союзу євреїв-воїнів та роззброїв їх.

Активну участь у визволенні УНР від більшовиків прийняли українські збройні формування. 9 березня 1918 р. до Києва повернулася Центральна Рада. Однак суттєвого поліпшення становища єврейство республіки не відчуло. Більш того, за спогадами А. Гольденвейзера, саме в цей час мали місце перші антиєврейські експеси з боку українських військ: «Під приводом обвинувачення у більшовизмі січовики захоплювали і розправлялися з євреями, яких їм чомусь хотілося прибрати. Були випадки тортур і знущань. Все це залишалось безкарним» [7, с. 28-29]. Його свідчення співпадають зі спостереженнями С. Сумського, який повернення антибільшовицьких сил до України навесні 1918 р. характеризував наступним чином: «Вперше з'явився передвісник того страшного винищення єврейського народу, який потім протягом двох років буде супроводжувати будь-якому українському руху» [7, с. 107]. Незабаром антисемітські виступи гайдамаків набули такої масовості, що представник фракції сіоністів в Малій раді УНР М. Гроссман був змушений 16 квітня 1918 р. звернутися з відповідним запитом до міністрів військових і внутрішніх справ республіки [12, с. 9-11].

Втім, політика Центральної Ради, в першу чергу в галузі аграрного питання, не задовольняла окупаційні власті. Наслідком став переворот 29 квітня 1918 р., який привів до влади генерала П. Скоропадського. Тоді ж було оголошено про ліквідацію УНР та створення Української Держави.

Політика гетьманату в єврейському питанні не відзначалася послідовністю. Так, враховуючи вплив єврейства у суспільно-політичному житті України того часу, він включив до складу уряду єврея С. Гутника, який зайняв посаду міністра промисловості і торгівлі. Єврейські підприємці, крупні торговці й фінансисти підтримали гетьманський переворот, вважаючи, що окупаційна адміністрація, тобто саме та сила, яка привела П. Скоропадського до влади, зможе забезпечити недоторканість приватної власності й економічну свободу.

Проте вже через декілька тижнів ставлення гетьмана до єврейського питання кардинально змінилося. У липні 1918 р. П. Скоропадський підписав указ, за яким були ліквідовані міністерство з єврейських справ і всі національні ради, включаючи єврейську. Був також скасований прийнятий ще за часів існування УНР закон про національно-персональну автономію. Аналогічних антиєврейських заходів вжили й окупанти. Так, австрійський комендант Верхньодніпровська заборонив місцевим мешканцям «іудейського віросповідання» вступати в будь-які контакти з солдатами, загрожуючи за першу таку «провинність» побиттям різками, а вже з другу – розстрілом.

Водночас у зв'язку з аграрною політикою гетьмана, що відповідала потребам окупаційних властей, в країні спалахує потужний селянський рух. І тут же, як вказує І. Чериковер, виявляє себе

«нерозривний, практично органічний зв'язок між повстанством України і єврейськими погромами». Зазвичай, це мало такий вигляд: наліт місцевих партизанських груп із навколишніх сіл на містечко, перекидання на євреїв злоби на німців, індивідуальний терор протягом тижнів, іноді місяців, часті випадки жорстоких вбивств, полювання на євреїв, які намагалися врятуватися втечею, на дорогах, пограбування й вимога контрибуції під загрозою смерті. Останнє застосовується з особливою наполегливістю і послідовністю, Фактично створювалася ситуація, коли селянський повстанський рух цілих районів годувався за рахунок відібраних у євреїв грошей» [21, с. 174-175].

Проте найбільшого розмаху єврейські погроми сягнули за часів перебування при владі Директорії УНР, чії війська, поваливши режим П. Скоропадського, у грудні 1918 р. встановили контроль над Києвом. Ще більш активними антисемітські виступи стали після виходу зі складу Директорії В. Винниченка, коли останню фактично одноосібно очолив С. Петлюра. Протягом тривалого часу історична традиція пов'язувала масові репресії проти євреїв в Україні з ім'ям Головного отамана військ УНР. Ситуацію не могли виправити ані включення до складу уряду А. Ревуцького і А. Марголіна, ані участь в боях на боці петлюрівців євреїв-добровольців, ані створення спеціального міністерства з єврейських справ на чолі з П. Красним, ані наказ С. Петлюри про організатора проскурівського погрому отамана І. Семесенка. Та й смертоносний постріл 25 травня 1926 р. в Парижі, здійснений С. Шварцбардом, здається остаточно розставив крапки над «і».

Та чи був С. Петлюра антисемітом? Чи підтримував він єврейські погроми в Україні? Наукові розвідки Т. Гунчака і В. Сергійчука категорично заперечують останнє [9, с. 19]. На наш погляд, зазначена точка зору є абсолютно слушною. Адже практично протягом всього часу свого існування Директорія УНР лише номінально вважалася верховною владою в Україні. Ситуацію на місцях реально контролювали численні отамани. Так, на Катеринославщині в той період діяли повстанські загони Чорної Хмари, Мелешка, Гладченка, Сірка, Зірки. В межах Херсонської губернії особливою активністю відзначалися повстанці отаманів Гулого-Гуленка, Залізняка, Заболотного, Конашенка, Завертайла, Хмари, Ока, Пшонників.

Що стосується С. Петлюри, то він категорично виступав проти єврейських погромів. Так, 12 жовтня 1919 р. ним була підписана відозва під недвозначною назвою «Проти погромів». В ній, зокрема, підкреслюється: «Старшині і козаки української армії! Українські і єврейські працюючі маси дивляться на вас, як на визволителів, і грядущі покоління не забудуть ваших заслуг перед цими народами, а історія з гордістю впише на свої сторінки моменти з цієї боротьби. Уникайте провокацій, а з провокаторами, хто сам чинить погроми та підбиває слабших від нас, будьте безпощадними» [18, с. 185].

Свідченням того, що від Головного отамана військ УНР мало що залежало, є той факт, що



єврейські погроми у 1919 р. мали місце й території, яку контролювала Червона армія. Більш того, нерідкими були випадки, коли їх організаторами виступали саме червоноармійці. Багато в чому сприяла й політика Москви у єврейському питанні. Тільки у 2000 р., коли побачила світ збірка «В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922 гг.», надбанням широкої громадськості став написаний Головою Раднаркому радянської Росії проект тез ЦК РКП(б) «Про політику на Україні». Документ містить наступні вказівки: «Євреїв та міщан на Україні взяти в їжаківі рукавички, переводячи на фронт, не допускаючи до органів влади (хіба що в незначному %, в особливо виключних випадках під класовий контроль» [5, с. 307].

Аж ніяк не поліпшив становище українського єврейства й наступ Добровольчої армії А. Денікіна, що розпочався навесні 1919 р. Можна погодитися з О. Будницьким, який вказує, що єврейський погром став майже обов'язковим атрибутом при захопленні білими міст і містечок в Україні [3, с. 320]. Причини зазначеного лежать як в площині того часу, коли значна частина денікінців ототожнювала єврейство з більшовизмом, так і в традиціях російського офіцерства, яке аж до кінця XIX ст. не допускало перебування осіб єврейського походження у своєму середовищі. Часто влаштованими солдатами Добровольчої армії пограбуваннями та вбивствами євреїв рухало елементарне бажання поліпшити в такий спосіб своє матеріальне становище. Особливо запальний характер погроми набули під час відступу добровольців з України в Крим у грудні 1919 – березні 1920 рр., коли білогвардійці спалювали всі єврейські будинки, що зустрічалися на їхньому шляху.

Цікаво, що самого генерала Денікіна аж ніяк не можна було звинуватити у виявах антисемітизму. Можливо його особистою трагедією, як і у випадку з С. Петлюрою, було те, що численні накази і розпорядження командувача білими військами, за рідким винятком, не виконувалися.

При аналізі пануючої в Україні протягом 1919–1921 рр. отаманщини слід зупинитися на декількох, на наш погляд, малодосліджених аспектах діяльності повстанських загонів. По-перше, далеко не всім отаманам був притаманний антисемітизм. Таким, наприклад, був К. Пестушко (Кость Блакитний, Кость Степовий), який 12 травня 1920 р., піднявши в Кривому Розі антибільшовицьке повстання, створив в місті ядро майбутньої Степової дивізії. Вже через восени того ж року в її складі буде перебувати від 12 до 18 тис. чол. Ведучи боротьбу проти більшовицького режиму на території Херсонської, Катеринославської і, частково, Київської губерній, командування дивізії не допускало будь-яких антиєврейських акцій. Можливо, саме ця обставина і посприяла обранню К. Пестушка Головним отаманом Холодного Яру на конференції повстанців в Медведівці 24 вересня 1920 р. [16, с. 154].

По-друге, значна частина командирів повстанських формувань, які відзначалися особливою жорстокістю щодо євреїв, за часів громадянської війни або входили зі своїми загонами до складу

Червоної армії, або активно співробітничали з радянськими військами. Такими, наприклад, були отамани Зелений, Ангел, Тютюнник, Григор'єв. Останній виступив проти більшовиків 7 травня 1919 р., перебуваючи на посту командувача 6-ї Української радянської дивізії. Наступного дня Григор'єв оприлюднив універсал «До народу України і бійців Червоної армії» та розгорнув наступ з району Знам'янка – Олександрія у трьох напрямках: на Катеринослав, на Київ, на Єлисаветград. Все це супроводжувалося масовими єврейськими погромами. Так, в Єлисаветграді від рук заколотників загинуло щонайменше 1 325 чол., в передмістях Катеринослава – понад 150. Пересуваючись переважно залізницею, 10 травня григорівці захопили станцію Карнаватку, 12 травня – Долгінцево. Оскільки на Криворіжжі повстанці обмежилися встановленням контролю над залізничними вузлами, то, на щастя, в самому місті єврейських погромів зафіксовано не було. У кінцевому підсумку під ударами радянських військ та через конфлікт Н. Григор'єва з Н. Махном наприкінці травня 1919 р. заколот григорівців був придушений [15, с. 235].

Нарешті, слід пам'ятати, що єврейські погроми відбувалися у зазначений час не лише в містах та містечках, де єврейство складало значний відсоток населення. Вони повною мірою торкнулися і села. Так, за даними

Я. Пасика, протягом 1917–1921 рр. мали місце нальоти на єврейські землеробські колонії Півдня України. Зокрема, на Катеринославщині від них постраждало єврейство Трудолюбівки, Нечаєвки, Горької, Інгульця, Новожиитомира, Ново-Вітебська, Излучистої, на Херсонщині – Новополтавки, Сагайдака, Доброї, Нагартана [17].

Таким чином, історія єврейства в роки революції та громадянської війни в Україні, не дивлячись на величезну кількість публікацій із зазначеної тематики, потребує свого подальшого вивчення. Існують лакуни, які належить заповнити майбутнім дослідникам. Перспективними напрямками таких досліджень, на наш погляд, виступають: єврейське питання в махновському русі, порівняльна характеристика погромів, що були здійснені в роки національно-визвольних змагань різними політичними силами на території Катеринославщини та Херсонщини, організація та діяльність в регіоні загонів єврейської самооборони.

## Література

1. Арансон Г.Я. Еврейская общественность в России. Книга о русском еврействе. 1917–1967. Нью-Йорк, 1968. С. 1-21
2. Быстряков А.Г. Хроника жизни евреев Екатеринослава – Днепропетровска. Днепропетровск, 2012. URL: <http://www.berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer2/Bystrjakov1.php>
3. Будницкий О.В. Российские евреи между красными и белыми (1917–1920). Москва, 2005. 552 с.
4. Бунд. Документы и материалы. 1894–1921гг. Москва, 2010. 1359 с.
5. В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922. Москва, 2000. 607 с.
6. Винниченко В. Відродження нації: у 3 ч. Київ – Відень, 1920. Ч.1. 348 с.
7. Гольдельман С.І. Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920. Мюнхен, 1963. 140 с.
8. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний. Революция на Украине по мемуарам белых. Сост. С.А. Алексеев. Москва – Ленинград, 1930. С. 1-63
9. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. Київ, 1993. 48 с.
10. Еврейская энциклопедия: в 16 т. Санкт-Петербург, 1911. Т. 9. 505 с.
11. Історія Української РСР: у 8 т 10 кн. Київ, 1977. Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). 592 с.
12. Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период гражданской войны. Сборник документов. Отв. ред. Л.Б. Милякова. Москва, 2007. 1032 с.
13. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. Київ, 2003. 608 с.
14. Мармер М.И., Поддубная С.И. Неизвестное Криворожье: странички еврейской истории. Кривой Рог, 2015. 332 с.
15. Мельник О.О., Балабанов С.В. Історична енциклопедія Криворіжжя: у 3 т. Кривий Ріг, 2007. Т. 1. 604 с.
16. Мельник О.О., Балабанов С.В. Історична енциклопедія Криворіжжя: у 3 т. Кривий Ріг, 2007. Т. 2. 704 с.
17. Пасик Я. Погромы в еврейских колониях Юга Украины в годы гражданской войны. URL: <http://www.reibert.info>
18. Петлюра С.В. Статті. Упоряд. О. Климчук. Київ, 1993. 341 с.
19. Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство. Київ, 2006. 152 с.
20. Сумский С. Одиннадцать переворотов (Гражданская война в Киеве). Революция на Украине по мемуарам белых. Сост. С.А. Алексеев. Москва – Ленинград, 1930. С. 99-114
21. Чериковер И.М. История погромного движения на Украине 1917–1921гг.: в 2 т. Москва – Берлин, 2015. Т.1. Период Центральной Рады и гетмана: антисемитизм и погромы 1917–1918 гг. 347 с.